

В. В. Станіславський

ГЕТЬМАНЩИНА ТА ТУРЕЧЧИНА В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ: ТОРГІВЛЯ ПОЛОНЕНИМИ З ПРИБАЛТИКИ

При вивченні документів статейних списків російського посла в Османській імперії за 1702–1709 рр. до теми українсько-турецьких торговельних зв'язків нашу увагу привернули сюжети, пов'язані з продажем до Туреччини людей, які були взяті в полон у ході воєнних дій у Прибалтиці (а можливо, і в інших регіонах) під час Великої Північної війни, як мирного населення, так і військовополонених. А вивчення історичної літератури дозволило виявити низку згадок, які прямо стосуються теми. Всі ці матеріали дають змогу говорити про торгівлю людьми в ті роки як про певне явище зі своїми характерними рисами.

У свій час у критичній праці на дослідження українського історика та архівіста Михайла Плохинського “Иноземцы в старой Малороссии” російський історик Віталій Ейнгорн наголосив на ігноруванні автором рецензованої роботи питання торгівлі людьми. Так, він писав: “Перераховуючи вельми детально різні товари, котрими вели торгівлю греки, наш автор зовсім випустив з уваги один вид торгівлі – торгівлю людьми”. В. Ейнгорн зазначив, що спочатку греки практикували викуп з Туреччини полонених, за яких вони потім отримували від московського уряду більше витраченого, а на початку XVIII ст. самі торгували людьми. Тоді зустрічалися факти “продажу малоросіянами грекам шведських полонених і особливо полонянок, а іноді й російських людей – селян і селянок”. Тут В. Ейнгорн навів архівні дані про випадок продажу росіян, виданих за латишів. А далі писав, що замовчування М. Плохинським цієї теми “тим більше дивне”, бо про таку торгівлю він міг би дізнатися не лише завдяки архівним дослідженням, а й із вказівок у літературі. При цьому рецензент послався на документ, опублікований українським дослідником Миколою Біляшівським у “Київській Старовині”¹.

Можна погодитися з цим критичним зауваженням, хоча сам В. Ейнгорн додав до опублікованих М. Біляшівським вельми цікавих даних лише один факт. А спеціальних розвідок із зазначенням нових даних про продаж полонених із Прибалтики до Туреччини нам виявити не вдалося. Існують лише дотичні, хоч і уривчасті, дані про спустошення шведських провінцій із захопленням полонених, про кількість цих полонених, про те, як полонені опинялися в руках українських військових та на теренах Війська Запорозького. Розглянемо найважливіші та найяскравіші матеріали на ці теми. А розпочнемо з книги, яка вийшла останньою, як такої, що завдяки своїй популярності здобула багатьох читачів у різних країнах світу і містить пасаж, який актуалізує проблему масового захоплення полонених.

Отже, ті, хто зацікавиться відомою працею шведського історика Петера Енглунда про Полтавську битву, можуть звернути увагу на опис автором повної драматизму картини того, як плановано плундрувалися володіння Швеції в Прибалтиці військами Петра I у ході Великої Північної війни: «На півночі, у прибалтійських провінціях, росіяни грабували і вбивали принаймні так само безоглядно, як шведи на півдні, в Польщі. Російська стратегія мала на меті цілком спустошити шведські провінції, щоб надалі вони не могли бути для шведів базою для ведення з них війни.

Російський генерал Шереметев в одному зі своїх листів цареві задоволено розповідав про свої найостанніші спустошення: “Я розіслав на всі боки солдатів, аби вони хапали людей і грабували; ніщо не врятувалося від спустошення, все зруйновано або спалено. Солдати забрали із собою багато тисяч чоловіків, жінок і дітей, а ще щонайменше 20000 робочих коней і худоби”. (...) Російська армія тягла за собою цілі валки того населення як живу здобич; високе військове начальство забирало собі багато тих людей і використовувало їх як робочу силу у своїх маєтках. Решта або були продані як худоба на брудних ярмарках у Росії, або опинилися в татарсько-му чи турецькому рабстві»².

Звернемо увагу, що автор узагальнено пише про дії російської армії, що є справедливо, але не означає, що спустошеннями займалися лише росіяни. У цих акціях активно діяли й українські частини. Також зауважимо, що П. Енглунд резонно згадав про продаж полонених татарам і туркам, про що дуже рідко згадується в літературі, вочевидь через порівняно невелику кількість полонених, які до них потрапляли, як також і через недослідженість проблеми. Природно, що одним із найбільш вірогідних шляхів потрапляння на ринки Кримського ханства чи Туреччини було посередництво представників людності, яка населяла Українську державу.

Зрозуміло, що під час воєнних дій у полон брали як військових з боку противника, так і місцеве населення. А в описуваній час, як бачимо, царські сили особливо багато захоплювали мирних людей. Про масштабні цілеспрямовані руйнування шведських володінь у Прибалтиці з наведенням деяких конкретних даних писав ще російський історик Микола Устрялов. У 4 томі його праці “Історія царювання Петра Великого” є спеціальний розділ під назвою “Спустошення Ліфляндії”. Ось якими словами історик відреагував на дії царських сил після перемоги над шведами 18 липня 1702 р. при Гуммельсгофі: “...Шереметев з численним військом, з козаками, татарами, калмиками, з цілою армією, при сильній артилерії, близько двох місяців ходив по Ліфляндії, все розорюючи, віддаючи вогню, руйнуючи і спустошуючи. Ліфляндці, чухни, латиші, гинули в руїнах міст, ще більше відведено було в неволю з дружинами і дітьми в Москву, в Азов, в Малоросію. Діло було страшне!”³ Відзначив росіянин і велику активність українських частин. 18 вересня 1702 р. російський воєначальник Борис Шереметев зауважував у листі до царя: “Велике черкаси чинять розорення; мочі не стало, що з ними робити”⁴.

Зауважуючи певні несплюндровані частини, щодо інших Б. Шереметев 25 серпня 1702 р. писав Петру I, що “більше того неприятельської землі розорювати нічого”. У ході цих дій було взято стільки полонених, що виникла проблема з їхнім утриманням. “Прибуло мені печалі: де мені діти взятий полон? Тюрми повні, і по начальним людям всюди”, – бідкався воєначальник⁵. У кінці вересня 1703 р. Б. Шереметев знову доповідав царю про взяття багатьох полонених. Причому захопленим військовим було ведено облік – “офіцерам і солдатам посилаю розпис”, а мирних мешканців навіть не рахували – “а що взято чухни і жіночої статі, того за великою кількістю і писати не велів: ратні люди собі розібрали”⁶.

Торгували полоненими вже неподалік театру воєнних дій – у Пскові⁷. Везли на продаж і до російської столиці. Спостереження щодо торгівлі полоненими в Москві знаходимо в книзі сучасника – голландського мандрівника Корнеліса де Бруїна. Під час своєї першої подорожі в Росію, в 1702 р., він побував у тому місті, де мав змогу бачити, як продавали полонених з театру воєнних дій у Прибалтиці: “14 вересня привели в Москву близько восьмисот шведських полонених – чоловіків, жінок і дітей. Спочатку продавали багатьох із них по три и по чотири гульдени за голову, але через кілька днів ціна на них піднялась до двадцяти і навіть тридцяти гульденів. При такій дешевизні іноземці охоче купували полонених, на велику втіху цих останніх, бо іноземці купляли їх для своїх послуг лише на час війни, після якої повертали їм свободу. Росіяни теж купили багатьох полонених, але найнещаснішими з них були ті, котрі потрапили в руки татар, які вели їх до себе в раби в неволю, –

становище найбільш плачевне”⁸. Попередня подорож по Османській імперії дала мандрівнику підстави записати співчутливі слова про долю полонених, які туди потрапляли. А більшість бранців опинилися у віддалених регіонах Росії⁹.

Кількість людей зі шведського боку, які потрапили в полон, оцінюється в кілька десятків тисяч. Основою для такого висновку стають підрахунки, пов’язані з ключовою подією Великої Північної війни – Полтавською битвою. Після цієї битви, а зокрема під Переволочною, до рук переможців потрапила значна кількість полонених – близько 23 тис. осіб¹⁰. Загалом же, кількість полонених зі шведського боку мала бути значно більшою, зважаючи на тривалість війни та багатьох мирних мешканців, яких брали в полон тисячами. До числа полонених входили мешканці самої Швеції, Фінляндії, яка була в її складі, мешканці балтійських та північнонімецьких володінь Швеції, найманці¹¹.

Стосовно кількості полонених, яких захоплювали у Прибалтійському регіоні і які потрапили до України, існують оцінки, які дозволяють говорити про тисячі людей. І більшість із них не були військовими. Так, російський історик Сергій Соловйов писав про 4 тис. полонених, яких українські козаки вивели з Лівонії в Малу Росію в період від битви під Нарвою в листопаді 1700 р. до перших місяців 1701 р.¹² У праці М. Устрялова є дані про те, що в результаті розорення Юр’ївського повіту після битви при Ерестфері (грудень 1701 р.) було взято в полон 140 язиків. Певно, малися на увазі військові люди, бо одразу ж йдеться про захоплення чухонців, яких у це число не включили. Причому останніх забрали собі українські козаки, а Б. Шереметєв цьому не перешкодив, бо вважав, що здобич захопить їх для подальшої служби: “Взято 140 язиків; а скільки чухни, не можна визначити, тому що черкаси по собі її розібрали; я забирати не велів, щоб охочішими були”¹³.

На думку естонського історика Хельдур Паллі, під час воєнної кампанії 1702 р. царськими силами було взято в полон до 7–8 тис. селян. Значна частина з них повернулася додому. А багато полонених селян потрапили в Україну, де через кілька років армія Карла XII зустріла багатьох “ліфляндців”. Починаючи з 1703 р., в полон стали брати менше мирного населення через масові втечі селян і труднощі з утримання полонених у Пскові. Небагатьох полонених було продано до Криму¹⁴.

До 1702 р. належить інформація про привезення миргородським полковником Данилом Апостолом в Україну до 20 полонених офіцерів, а рядовими козаками – значного числа чухни. Правда, офіцерів в українців відібрали¹⁵. Певне число шведів було в Києві в 1707 р. 13 листопада цього року датується розпорядження царя князя Дмитру Голицину про пересилку всіх цих людей до Москви¹⁶.

Цікаво, що життя тих, кого шведи армії Карла XII знайшли в Україні, складалося по-різному, а тому й різною була реакція на можливість скористатися шансом на повернення додому. Певна кількість зверталася з проханням взяти їх з собою, “але були й такі, що, живучи протягом тривалого часу в чужій землі, прийняли православну віру, завели сімейні зв’язки, а деякі, будучи невільниками, полюбили своїх панів і не хотіли з ними розлучатися”, – зазначав історик Микола Костомаров¹⁷.

Далі розповімо про випадки, виявлені в історичній літературі, коли бранців намагалися перевезти до Османської імперії через територію Української держави. Ці приклади вказують на грецьких купців як на людей, що відігравали ключову роль у перевезенні полонених, а також на представників української старшини, що постачали грекам полонених. Вони належать переважно до 1702 р. Бранці ж походили з регіонів, де відбувалися воєнні дії чи переміщення військ, або видавалися за мешканців прибалтійських земель.

Низку даних знаходимо у вже згаданій публікації М. Біляшівського. Дослідник оприлюднив відписку воеводи Михайла Собакіна до царя від 14 червня 1702 р. з Переяслава. Із цього документа дізнаємося, що в листопаді 1701 р. за царським указом і грамотою з приказу Малої Росії М. Собакіну було наказано “дивитися, щоби

взятих при ліфляндському кордоні полонених, котрих привели з собою і продають черкаси грекам, і котрі греки возять тих полонених за кордон, відбирати і не пропускати” і писати про них царю в Москву. Виконуючи це розпорядження, воєвода звітував про розкриття таких випадків.

1. 10 червня 1702 р. через Переяслав їхав грецький караван з товарами в Царгород. Грек Юрій Кирилов з цього каравану таємно віз у підводі, заклавши товарами, “дівку чухонку Євгю”. За доносом солдата Обрама Микифорова М. Собакін відправив від себе людей, які дістали ту дівчину з воза біля Терехтемирівського перевозу і привезли до Переяслава, де її мали тримати до царського указу. Перед продовженням своєї подорожі до Царгорода грек розповів, що купив дівчину в Миргороді у сотника за 40 талерів, однак не взяв документа від сотника про цю купівлю.

2. 11 червня 1702 р. із Корсуня приїхав міщанин Василь Жданов у торгових справах на ярмарок і подав письмовий донос, у якому мовилося, що греки везли за Дніпром до Царгорода “того ж вищеписанного полону” сім осіб. Ці греки розповіли міщанину, що чотирьох полонених вони купили, а трьох “підговорили з собою на Україні”.

3. Того ж числа грек Ніколай Аркудахесті та болгарин Марко Іванов повідомили М. Собакіну, що якийсь вірменин з Молдови переправив вночі “мимо перевозу” через Дніпро човном (“липою”) ще одну дівчину “чухонку”. Причому діяв він з відомостями сотника Переяславського полку.

4. 12 червня 1702 р. відправлені М. Собакіном люди знайшли “селянського сина” “російської породи” Псковського Печерського монастиря, якого привіз з-під Пскова компанійський сотник Іван Черноус. Цього “малого” сотник забрав у його матері в селі (“деревне”) Лиса Гора і привіз до Переяслава. Хлопчик поки що, до царського указу, був відданий сотнику з розпискою.

Загалом, завершував М. Собакін, “багато, государю, нині греки, і вірмени, і волохи, і жиди проїжджають караванами як із Царя-города на Україну, так, государю, і в Цар-город на Переяслав, мимо Києва, і таємно все провозять”. М. Собакін зазначав, що, незважаючи на таку ситуацію, не сміє поставити свої застави задля перешкодження таємним перевезенням на Терехтемирівському та інших ближніх перевозах без царського указу. Відписка була відправлена до приказу Малої Росії і мала бути вручена боярину Федору Головіну. На цій відписці вже в російській столиці було помічено, що потрібно зробити виписку щодо приналежності Терехтемирівського перевозу – чи його контролюють переяславські воєводи, чи гетьманські дозорці¹⁸.

Звернемо увагу, що ці випадки стосуються всього кількох днів – 10–12 червня 1702 р. А це дозволяє припустити, що йдеться лише про невеличкі фрагменти більш об’ємного продажу полонених у Туреччину через територію України.

Українська дослідниця Олена Компан у своїй монографії навела частину тих же фактів з посиланням на архівну справу, які містяться в документі, опублікованому М. Біляшівським. Так, у праці О. Компан опубліковано інформацію про те, що в 1702 р. при обшуку купецького каравану, який прямував з Росії, на дні воза було виявлено сховану “дівку чухонку”. Під час розслідування з’ясувалося, що купець-грек придбав ту дівчину в миргородського сотника за 40 талерів. В іншому випадку було знайдено ще 7 таких полонених, яких планували продати в Туреччині¹⁹.

Віднайдений В. Ейнгорном факт теж свідчить про звичайність торгівлі полоненими з театру воєнних дій. Йдеться про звернення грека Костянтина Іванова до царя з чолобитною, якою він інформував, що в 1702 р. чернігівський писар продав йому в малоросійських містах шість православних російських селян під виглядом шведських полонених, назвавши їх латишами. І тих селян у Переяславі у грека відібрали²⁰.

У збірниках документів, опублікованих російською дослідницею Тетяною Таїровою-Яковлевою, є цидулка до листа Ф. Головіна до І. Мазепи від 27 лютого

1705 р. У ній ідеться про випровадження з Москви грека Згури, “котрий невідомо для чого обтяжився ясирами шведськими”. Однак вивезти тих людей з російської столиці завадив шведський резидент, приславши меморіал із зазначенням, що їх не належить відпускати. А тому той ясир був залишений у Москві. Крім того, в цидулі говорилося про те, що Згура привіз із собою якогось грека, котрий був помічений у шпигунстві та теж мав із собою “декілька того ж полону”²¹. Звертаємо особливу увагу на цей випадок, оскільки Згура відомий як приближена до українського гетьмана людина, котра залучалася до виконання важливих політичних справ²².

Принагідно привернув нашу увагу й факт наявності полонених у високих посадових осіб на Слобожанщині, наведений у праці українського історика Володимира Маслійчука. Там згадано про перебування шведських музик у бригадира Федора Шидловського та кількох латишів, захоплених у 1701 р. під час походу в Прибалтику, в харківського полковника Федора Донця-Захаревського²³.

Першим наполегливим і єдиним ініціатором розгляду в Москві проблеми продажу полонених став Єрусалимський патріарх Досифей. Очевидно, звертатися до турецького керівництва щодо припинення такої торгівлі не було сенсу, тому патріарх спробував вплинути на росіян. 24 червня 1706 р. він надіслав листа до П. Толстого, в якому зазначав, що грецькі купці, які їхали з України, вибрали для себе таємний шлях, оскільки їм було заборонено мати невольників і невольниць. І саме на тому шляху їх пограбували козаки. “А якби їхали прямою дорогою, ніякої би нужди не було їм”, – міркував патріарх²⁴. Отже, тут патріарх прямо вказує на торгівлю людьми, яку вели купці-греки. Ця група купців, як відомо з інших документів, походила з Османської імперії. А вже 11 липня 1706 р. в листі до посла він пропонував П. Толстому писати до царя, аби той заборонив грекам вивозити шведських невольниць і невольників з підвладних йому теренів, зауважуючи, що греки брали їх ніби для себе, а самі привозили шведів до Стамбула і продавали туркам та в інші місця²⁵.

Можливо, тому що дипломат не прислухався до його прохання, патріарх вирішив сам порушити це питання перед російським монархом. 15 листопада 1706 р. датується лист Досифея до Петра І. Насамперед він зазначав, що пише про “велику та потрібну справу”. Називаючи шведів еретиками, патріарх міркував, що середовище в полоні декого з них змінює: “...але як беруть їх до Москви, бувають православними і скоро і помалу”. Однак “дехто” має можливість вивозити шведів у турецьку землю, де “купляють їх папіжники та кальвяни, а не тільки православні, – але продають ще й туркам”. Він закликав царя не допустити, аби його труди давали прибуток “нечестивим”, ставив питання, чи не є така торгівля гріхом перед Богом, назвав її великим безчестям перед усім світом, оскільки ні з якої християнської держави, окрім Росії, християн на продаж до Туреччини не привозили. Патріарх прохав царя наказати, “щоб не вивозили християн більше”, і присудити ослушникам “не інше, але смерть невідкладну”. За це патріарх пророкував царю “велику честь і велику славу”²⁶.

Відповідного листа самого П. Толстого у статейному списку не виявлено. Можливо, тоді посол обмежився лише записом про лист від патріарха. Вперше він писав про проблему торгівлі людьми до російського урядовця Петра Шафірова наступного року. 26 березня 1707 р. посол інформував П. Шафірова про Параскеву – грека із Синопа, який на той час, як чув дипломат, жив у Ніжині. Посол зазначав, що знає цього грека, оскільки той приходив до нього в Адріанополі та їздив за царським указом до Москви. П. Толстой зауважив, що ще тоді писав, що це людина “не постійна”. Тепер же стало відомо, що грек “великі чинить капості” – їздить з Ніжина до Москви, де краде і купляє шведів – невольників та невольниць, а потім відправляє їх на продаж до Константинополя. Посол чув, що Параскева вже продав у різних місцях і в турецькій столиці більше ста осіб. Окремо П. Толстой зупинився на історії, пов’язаній зі шведом, якого грек “підмовивши вкрав” у Москві. Той швед,

за його ж словами, до полону був барабанщиком. Після прийняття православної віри його звільнили і швед жив у дяка Михайла Гуляєва. Коли ж дяк його відпустив, Параскева пообіцяв шведу зробити його своїм найманим робітником. Швед поїхав із шурином Параскеви греком Киріяком до Константинополя. За домовленістю зі своїм роботодавцем швед мав один рік пропрацювати в турецькій столиці, а потім отримати гроші за роботу і їхати назад до Москви. Однак все це виявилось обманом. По приїзді до Константинополя Киріяк замкнув шведа в будинку і хотів його продати чи відправити в Синоп у помешкання Параскеви. Та про ув'язненого дізнався П. Толстой і відшукав його. На час написання листа швед перебував у російського посла. Далі дипломат зазначав, що “ганебно чути, як той швед про того Параскеву розповідає, і бідні невольниці, котрі в Константинополі продані, з великим плачем волають до Бога на того ворога Параскеву за своє насилля і за образу вічну”. П. Толстой вважав, що якщо те, про що говорять невольники, правда, то Параскева не достойний називатися християнином. До того ж згаданий швед розповідав, що Параскева, крадучи невольниць у Москві, провозить їх по-шахрайському, прикриваючись іменами найвищих осіб. У зв'язку з цим російський посол звертався до П. Шафірова з клопотанням, аби той зволив “припинити це неподобство”, називаючи “великим гріхом” продаж християн у неволю “туркам і жидам”. Наприкінці розповіді про цю справу П. Толстой зробив узагальнення, яке показує, що проблема з продажем невольників виникла не тільки через діяльність одного Параскеви та дістала широкий резонанс у Константинополі серед дипломатичних представників і духовенства. Російський посол писав, що послі інших госуларів “засуджують з великим подивом” таку торгівлю, бо й інші греки, окрім Параскеви, привозили дуже багато невольників і невольниць на продаж. А до П. Толстого зверталися Константинопольський патріарх та інші особи, щоби він писав кому належить про цю справу до Москви, аби припинити торгівлю такими невольниками, називаючи її смертним гріхом. “А якщо я не буду про це доносити, погрожують мені прокляттям”, – завершував російський посол²⁷.

Цей лист П. Толстого прямо засвідчує певний розмах торгівлі людьми. Вона розвивалась, незважаючи на царську заборону. Очевидно, що цю заборону ігнорували певні впливові люди у Москві, наживаючись на торгівлі, бо інакше вона б не сягнула таких розмірів. А на звернення свого посла російське керівництво відреагувало досить швидко. У листі від керівника посольськими справами Росії Гаврила Головкина та Петра Шафірова із Жовкви від 1 травня 1707 р. представлено офіційну позицію уряду щодо торгівлі шведськими полоненими, яку вів грек Параскева та інші купці: “про грека Параскеву, який перебуває в Ніжині, котрий багато крадучи на Москві полонених шведів у турецьку землю вислав, і на ганьбу Російської держави їх бусурманам продає”. У документі нагадувалося, що вже давно царським указом усім грекам під страхом смертної кари було заборонено вивозити полонених шведів за кордон Російської держави. Також до прикордонних міст були направлені суворі заборони вивозити шведів. Російське керівництво не відало, як то міг робити Параскева, але збиралось його належно покарати. А над іншими “шахраями”, як у листі названо греків, мало посилити нагляд²⁸.

Як бачимо, центральною постаттю, на яку посол звернув увагу у своєму листі у зв'язку з продажем полонених, був грецький купець Параскева. Це ім'я трапилося нам у документах кілька разів. Припускаємо, що мова йде про одну й ту ж саму людину, яка була добре відомою російському уряду. У такому разі особливе ставлення росіян до Параскеви, яке дозволило йому успішно вести торгівлю, в тому числі й полоненими, пояснюється послугами, які купець надав Москві. Так, 16 липня 1703 р. керівник Посольського приказу Федір Головін писав Івану Мазепі про відправку до Царгорода грека Параскеви задля найняття майстрів для морського флоту та про передачу йому одного турка з в'язнів, котрі перебували в Батурині²⁹. Вже ці факти

свідчать, що купець мав добрі зв'язки в російській верхівці, був знайомий з українським гетьманом. У 1705 р. разом з іншим греком Параскева віз товари турецького походження з Ніжина до Москви³⁰.

А 28 квітня 1705 р. була видана царська грамота греку, мешканцю Царгорода Параскеві Федорову за його службу російському монарху, у відповідь на чолобиття купця про торговий промисел і проживання в російській державі, в малоросійському місті Ніжині, де він вже мав свій двір. За це Параскева обіцяв і надалі “служити” царю. Грамота дозволяла жити в цьому місті, вільно торгувати, з купівлею товарів на 4 тис. руб. на рік і сплатою податків на рівні з іншими греками – мешканцями Ніжина і Москви, їздити з Ніжина до російської столиці та в інші міста³¹.

Надання такої грамоти було неординарною подією. Принаймні це єдиний відомий випадок у ті роки, коли грецький купець удостоївся такого царського привілею з прямою вказівкою на Ніжин як місце його проживання. Зауважимо, що відомий купець Сава Рагузинський в 1703 р. дістав царську грамоту з дозволом на ведення торгівлі в царських володіннях, а в 1705 р. – нову грамоту, в якій було додано, що він може торгувати через українські міста. І хоча Ніжин став для нього основним місцем для торговельних операцій, офіційно грамота цього не декларувала³².

Отже, Параскева створив міцну базу для розвитку своєї справи. І хоча будинок у Ніжині був лише одним з помешкань, які міг мати купець у різних країнах (відомо про будинок у Синопі), але є факти, що саме в Ніжині опинилися його близькі і почали родичатися з українською старшиною. За даними М. Плохинського, внучка грека Параскеви вийшла заміж за канцеляриста Ніжинського полку Семена Писаревського, а царська грамота 1705 р. була їй приданим. Цей документ прислужився ще й у 1773 р., коли на його підставі двір внучки був звільнений від постоїв³³.

Про те як П. Толстой “допоміг” полоненим, відібраним у купців, свідчить його лист від 29 січня 1708 р. до Г. Головкина. Ми готові були до інформації про відправлення таких полонених до Росії, адже це мало б вигляд справедливого вирішення проблеми. Однак посол діяв інакше. Він вирішив роздати їх у вигляді платні та подарунків. Як платню для певного кушніра було передано дві “невільниці шведки”. Ці жінки були з тих, писав П. Толстой, “котрих сюди присилають шахраї греки, Параскева з товаришами”. Чисельність полонених, яких вдалося забрати у грецьких купців, посол не назвав, зате зазначив, кому їх дарував: “і скільки їх зміг тут у тих шахраїв відібрати, тих роздав, кому належало: Маврокордату, і сину його Ніколаю, і племіннику його Мецевіту, і Луці Барці”. Саме такий спосіб розпорядження долею полонених П. Толстой застосував тому, що, за його словами, не мав можливості відправити їх назад у Росію або утримувати в себе³⁴. Йшлося про дарунки членам сім'ї відомого грека-фанаріота, високого урядовця Османської імперії, та консулу Рагузинської республіки. Очевидно, саме такі свої дії посол вважав правильними й достатніми в боротьбі з описуваним явищем і розраховував на те, що його спосіб вирішення проблеми буде позитивно сприйнятий у Москві. Звернемо увагу, що російський дипломат висловився про привезення невольників греками як про процес, який тривав. При цьому згадав і Параскеву як купця, який не припинив торгувати полоненими.

Підтвердженням того, що бранців Великої Північної війни купці продовжували везти в Туреччину, є дані зі ще одного послання П. Толстого. 9 лютого 1709 р. посол писав Г. Головкину, що минуло близько 8 місяців з того часу, як з України приїхав грек Ламбурк Бакал. Цей грек привіз із собою невольника-шведа, якого там “підмовивши вкрав”. Того шведа грек хотів продати в Стамбулі на галеру. Довідавшись про це, П. Толстой звернувся до великого візира з проханням розшукати шведа, оскільки той вже був відданий якомусь туркові. Візир пішов назустріч цьому прохання. Він суворо наказав Ламбурку Бакалу негайно знайти невольника під страхом того, що грека самого віддадуть на галеру. У результаті грек знайшов шведа

і привів його до П. Толстого, де той перебував на час написання послом цього листа³⁵. Цікаво, що проблеми з продажем полонених не перекреслили і для Параскеви можливості для ведення торгівлі. 2 березня 1710 р. йому була видана ще одна жалувана грамота, яка підтверджувала попередню. Тут теж говорилося, що грамота 1705 р. була видана купцю “за службу його і в деяких справах старання”³⁶.

Одного разу тему торгівлі полоненими, яких привозили купці, П. Толстой використав на дипломатичних переговорах. 23 грудня 1707 р. на зустрічі з представником Порти Ніколаєм Маврокордато, присланим великим візиром, російський посол доводив, що торгівлю між Росією та Туреччиною слід вести через Азов. При цьому купці повинні були припинити поїздки волоським шляхом. Серед аргументів П. Толстой назвав і той, що піддані султану купці дорогою через волоську землю “проволяють крадучи в малоросійських містах невольників і невольниць шведського народу”, а потім відкрито продають цих людей у Константинополі³⁷. З цього маємо три важливі вказівки – що такою торгівлею займалися купці з Османської імперії, що шведів вивозили з українських міст, і що продавали осіб обох статей.

Доречними до теми, яка розглядається, на нашу думку, є факти, пов’язані з Молдовою, яка була на той час частиною Османської імперії. Тим більше що про спробу перевезення полонених до цієї країни знав І. Мазепа. Отже, одного разу й молдовський господар Антіох Кантемир вирішив скористатися можливістю придбати собі полонених шведів. 3 листопада 1706 р. з молдовської столиці Ясс виїжджав посланець господаря грек Іван Марков. Посланець спочатку прямував до українського гетьмана, до якого віз листи від господаря, а далі мав їхати до Москви. У російській столиці І. Марков збирався купити для Антіоха Кантемира соболів та іншої “м’якої рухляді”, а особливо мав поклопотатися, щоб знайти й придбати “полонених шведів жіночої статі осіб 4 чи 5”. Про це було повідомлено й І. Мазепі. 20 жовтня посланець зустрівся з гетьманом у Києві, де й передав привезені документи. А український правитель надав І. Маркову проїжджого листа до Москви. 28 листопада грек з’явився в Посольському приказі, де просив надати йому дозвіл на здійснення зазначених покупок³⁸.

Однак посланець господаря дістав дозвіл лише на купівлю речей, а брати з собою полонених шведів заборонялося. Йому було надано проїжджу грамоту, в якій питання провезення людей обумовлювалося окремо: “А зайвих людей російських та іноземців, а особливо шведів, з ними ніде не пропускати. А якщо які зайві люди з ними виявляться, і їх, беручи в містах, тримати під вартою, а про те до нас, великого государя, писати”³⁹.

Серед матеріалів статейних списків ми розшукали факти про шведів, які потрапляли в Османську імперію й іншим шляхом – з Азова на Кубань, чи втікаючи, чи потрапляючи в полон під час нападів кубанців. Російська влада відправляла цих полонених до Азова для виконання різних робіт. Під час перебування в полоні вони могли приймати православ’я. В одному зі знайдених документів мовиться, що в минулих роках і в 1706 р. прислані “з-за sweйського рубежу полоняники шведи, офіцери і солдати, каторжної роботи невольники, багато людей” втекли і продовжують безперестанку тікати з Азова на Кубань, вочевидь, за підмовами купецьких людей, які приїжджають з товарами зі сторони султана. Тих шведів, котрі втекли на Кубань, кубанці переловили й тримали в неволі у себе, а інші жили в Хасана-паші. Російська сторона вимагала розшукати на Кубані цих шведів та інших полонених та віддати згідно з мирними угодами⁴⁰.

В інших документах є свідчення, що під час нападів під Азовом у 1705 р. кубанці взяли в полон певну кількість шведів, які перебували на роботах. Зокрема, 23 травня було взято в полон 15 і вбито 1 шведа⁴¹. Є також згадка про 63 наново хрещених шведських офіцерів і солдатів, які потрапили в полон до кубанців. Йшлося про період до весни 1706 р.⁴² Але нам відомий лише один випадок, коли шведський

військовополонений, який потрапив у полон під Нарвою і був засланий в Азов, опинився в Стамбулі. Цей випадок цікавий і тим, що полонений прийняв мусульманство⁴³. Звернемо увагу, що у випадках з переходами полонених з Азова на Кубань згадуються купці як такі, хто сприяли процесу. І, певно, не без власної вигоди.

Після опису того, як купці продавали полонених з театру воєнних дій Великої Північної війни, нам здалося справедливим навести факти їхнього сприяння звільненню людей з турецького полону. Правда, йдеться про звільнення українців. Таких випадків, зафіксованих статейними списками, є два. Цікаво, що в них були задіяні українські, а не грецькі купці. Так, 11 вересня 1704 р. зі Стамбула виїжджали купці “малоросійського народу” Василь Матвеев з товаришами, і з ними їхали колишні полонені “російського ж народу люди” – три чоловіки та три жінки. Кожна зі звільнених осіб мала з собою відповідні турецькі документи з чітким зазначенням імені. І ці імена були повідомлені Порті⁴⁴. А 28 березня 1707 р. П. Толстой дав свого проїжджого листа українському купцю Михайлу Дмитрієву та трьом козакам, які звільнилися з турецької неволі. Цікаво, що проїжджий лист називає козаків “робітниками” купця⁴⁵. Це, за нашим припущенням, пояснюється тим, що російський посол з якоїсь причини не хотів вказувати на їхнє минуле як невільників задля полегшення проїзду османськими землями. Можливо, через відсутність таких документів, як у першому випадку.

Висновки

Насилля, пограбування, а при певних обставинах і продаж людей ставали супутніми явищами багатьох війн. У цій розвідці ми фактично зробили спробу вперше розглянути проблему, існування якої проявилось завдяки публікації документа М. Біляшівським ще в кінці XIX і про яку трохи пізніше, на початку XX ст., заявив В. Ейнгорн. Тобто звернулися до теми продажу полонених з театру воєнних дій Великої Північної війни, здебільшого з Прибалтики в Туреччину, грецькими купцями та українськими козаками. Як бачимо, роль купців і козаків була різною. Саме купці мали можливість доправити бранців на турецький ринок. Це були ті греки, які постійно чи тимчасово мешкали на теренах України, чи приїжджали туди за полоненими, чи використовували її як транзитну територію на шляху до Туреччини. Під загальним поняттям “греки” документи об’єднують представників різних національностей, хоча провідну роль відігравали саме греки. Ці купці їздили до Москви, де купували полонених, іноді отримували їх від українських воїнів. Козаки захоплювали полонених, доставляли їх на українські землі та продавали грекам.

Як показує сам матеріал документів, поняття “шведи” також було загальним для полонених, які були захоплені на територіях, підвладних шведській короні, або взяті як воїни, котрі входили до складу військових частин, що діяли під прапорами Карла XII. Зі змісту документів не завжди можна зрозуміти, чи продавали цивільних, чи військових полонених. Очевидно, що мирних мешканців продавали значно більше, бо, відповідно, їх більше потрапляло в полон. Можна твердити, що мова йде саме про них, коли документи містять інформацію про представників певних народів окрім шведів, про жінок і дітей. Відомо, що в полон потрапили кілька десятків тисяч людей. А про кількість проданих у Туреччину можна лише здогадуватися. Як повідомлялося, їх потрапило туди не менше сотні. Можемо припустити, що насправді в цю країну продали принаймні кілька сотень людей.

Торгівля людьми, яку ми розглядаємо, набула певного розмаху, хоча й протягом короткого часу. Однак, хоча матеріали російського посольства дають змогу судити про масштаб явища, на нашу думку, П. Толстой дізнавався далеко не про всіх, кого привозили греки. І навряд чи він був аж надто зацікавлений займатися цими справами. Посол звернув увагу на привезення греками полонених лише після настійливих звертань Єрусалимського патріарха. А верхівка Росії, хоча й гучно задекларувала

заходи щодо припинення торгівлі невільниками, навряд чи сильно турбувалася проблемою, бо політичних наслідків вона не мала. Принаймні не виявлено інших реакцій, окрім згаданих відгуків у посольствах інших держав у Стамбулі. До того ж, вочевидь, певні представники московської верхівки не бажали припинення торгівлі полоненими, бо мали з цього свій зиск. Зрозуміло, що ефективність заходів російських офіційних осіб була малою, про що прямо свідчить розвиток самого явища, хоча воно було заборонене ще на початку війни, а також згадка про продовження продажу полонених після розглянутих офіційних розпоряджень 1707 р. Особливо активного в цих справах Параскеву Москва якщо й застерегла, то не покарала і не зупинила. Певно, його користь в інших справах і зв'язки при владі переважили офіційні заборони.

Наведені матеріали свідчать, що до торгівлі людьми долучалися представники регіональної влади Української держави – миргородський і переяславський сотники, найманий командир – компанійський сотник, вочевидь, маючи з цього добрий прибуток. Про це явище не могло не знати її керівництво, зокрема й гетьман. На користь цієї думки свідчать також випадки зі спробами купівлі полонених греком Згурою та молдовським посланцем. Важливою передумовою розвитку транзитної торгівлі людьми була наявність великого ринку збуту в Османській імперії, де від невільників як дарунка не відмовлялися навіть християни, наближені до тамтешнього уряду. Разом з тим варто відзначити, що продаж полонених не був усталеною, узаконеною та масштабною, а швидше епізодичною практикою в Україні. Тому, відповідно, на цю тему вдається виявити небагато фактів.

Документ

З листа Петра Толстого до Петра Шафірова

1707 р., березня 26, Константинополь

Еще вашей милости доношу, есть некакой греченин, Парасковою зовут синоплянин, а ныне сказывают живет в Нежине, каторого я знаю, понеже был он у меня во Андрианополи, и от меня отпущен к Москве по указу, обаче я об нем в то ж время писал что суть человек не постоянен, той ныне великие чинит пакости ездя из Нежина к Москве, крадет и покупает невольников и невольниц шведов, и посылает их в Констянтинополь продавать, и как слышится иже больши ста душ продал в розных местех и в Констянтинополи тот же Параскева еще одного шведа подговоря украл, которой был на Москве, и сказывается был барабанщик швецкой, и восприяв православную веру свободился из неволи, и жил у дьяка у Михайла Гуляева, а потом де Михайло ево отпустил на волю, и ево де подговорил тот же Параскева обещая ево иметь за наемного работника, и отпустил ево с шурином своим з греченином Кирияком в Констянтинополь с таким договором, чтоб ему в Констятинеполе, как отработает год заплатить за наем деньги, и паки отпустить ево к Москве, и тот Параскевин шурин Кирияк того шведа привезши в Констянтинополь запер в одном доме, и хотел ево продать или сослать в Синоп в дом Параскевин, о чем я уведав того шведа сыскал, и ныне он у меня, и воистинно мой милостивой позорно слышать как оный швед о том Параскеве повествует, и бедные невольницы которые в Констятинеполи проданы с великим плачем вопиют к Богу на того врага Пораскеву за свое насилие и за обиду вечную, и ежели то правда как оные говорят, не достоин оный Параскева именоватися христианином, к тому ж еще сказывает предпмянутый швед, что де оный Параскева крадет невольниц на Москве, и провозит их воровски под именами высочайших особ. О сем милости твоей доношу, ащели изволишь чтоб такому бездельнику препяты сие непотребство: понеже государь великой грех что привозят бедных христиан и продают в неволю турком и жидам, за што других великих государей послы пребывающие здесь порицают с великим

удивлением, понеже государь и кроме Параскевы zelo много невольников и невольниц привозят сюда и продают греки, а ко мне приказывают патриархи константинопольской и прочие чтоб я о том писал к Москве, и доносил бы кому належит, чтобы сие конечно было препятно, понеже де есть грех смертной, а ежели я не буду о сем доно[с]ить, претят мне проклятием⁴⁶.

¹ Эйнгорн В. К истории иноземцев в старой Малороссии. – Москва, 1908. – С. 27–28. За значений документ опублікований М. Біляшівським під його ініціалами: Н. Б. Покупка греками на Украине “девок чухонок” // Киевская Старина. – 1893. – № 9. – С. 440–441.

² Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. – Харків, 2009. – С. 42.

³ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – Т. 4. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 119.

⁴ Там же. – Т. 4. – Ч. 2: Приложения. – Санкт-Петербург, 1863. – С. 254.

⁵ Там же. – С. 249.

⁶ Там же. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 281.

⁷ Там же. – С. 121.

⁸ Бруин К. де. Путешествия в Московию // Россия XVIII в. глазами иностранцев. – Ленинград, 1989. – С. 95.

⁹ Тоштендаль Р. Полтава: сражение, история и символ // Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур. – Москва, 2009. – С. 35.

¹⁰ Енглунд П. Назв. праця. – С. 315–316.

¹¹ Тоштендаль-Салычева Т., Юнсон Л. Введение: память о Полтаве // Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур. – Москва, 2009. – С. 11–12.

¹² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Кн. VII. – Т. 13–14. – Москва, 1962. – С. 627, 632.

¹³ Устрялов Н. Указ. соч. – Т. 4. – Ч. 2: Приложения. – С. 226.

¹⁴ Палли Х. Э. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701–1704. – Таллин, 1966. – С. 198–199.

¹⁵ Соловьев С. М. Указ. соч. – С. 636.

¹⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 6. – Санкт-Петербург, 1912. – С. 156.

¹⁷ Костомаров Н. И. Мазепа и мазепинцы // Исторические монографии и исследования. – Т. 16. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 520.

¹⁸ Н. Б. Указ. соч. – С. 440–441.

¹⁹ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – Київ, 1963. – С. 357.

²⁰ Эйнгорн В. Указ. соч. – С. 28.

²¹ Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып. 1. – 1687–1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 101; Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2014. – С. 125.

²² Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – Київ, 2004. – С. 144–145.

²³ Маслійчук В. Иван Мазепа і Слобідська Україна. – Харків, 2014. – С. 61.

²⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 1. – 1706. – Д. 3. – Л. 255–255 об.

²⁵ Там же. – Л. 271.

²⁶ Каптерев Н. Сношения иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669–1707 г.). – Приложения. – Москва, 1891. – С. 59; его же. Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством (1669–1707 г.). – Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн. 2. – Москва, 1891. – С. 59.

²⁷ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1707. – Д. 3. – Л. 98–99.

²⁸ Там же. – Л. 153 об. – 154.

²⁹ Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С. 52; Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. – С. 62.

³⁰ Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии. – Ч. 1: греки, цигане, грузины // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т. 2. – Москва, 1905. – С. 245.

³¹ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Т. 4. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 304–305; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 323–325.

³² Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Т. 4. – С. 222–223, 301–302; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1889. – С. 207–209; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – С. 307–310; Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова. – Москва, 2008. – С. 556.

³³ Плохинский М. М. Указ. соч. – С. 201, 188.

³⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 6. – С. 502.

³⁵ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1709. – Д. 1. – Л. 53–53 об.

³⁶ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Т. 4. – С. 478–479.

³⁷ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1707. – Д. 3. – Л. 348–350.

³⁸ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. – Т. 3: 1673–1711. – Москва, 1970. – С. 241.

³⁹ Там же. – С. 368.

⁴⁰ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1706. – Д. 3. – Л. 158–158 об.

⁴¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 3. – С. 859, 876.

⁴² РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1706. – Д. 3. – Л. 235 об.

⁴³ Там же. – 1705. – Д. 4. – Л. 330–332, 335–335 об.

⁴⁴ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 404–404 об., 405 об. – 406.

⁴⁵ Там же. – 1707. – Д. 3. – Л. 105 об. – 106.

⁴⁶ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1707. – Д. 3. – Л. 98–99.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 89, оп. 1, 1704, д. 3. Статейный список ближнего стольника Петра Толстого, бытности его послом в Константинополе. 628 л.

РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1705, д. 4. Статейный список ближнего стольника Петра Толстого, бытности его послом в Константинополе. 365 л.

РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1706, д. 3. Статейный список ближнего стольника Петра Толстого, бытности его послом в Константинополе. 428 л.

РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1707, д. 3. Статейный список ближнего стольника Петра Толстого, бытности его послом в Константинополе. 389 л.

РГАДА, ф. 89, оп. 1, 1709, д. 1. Статейный список ближнего стольника Петра Толстого, бытности его послом в Константинополе. 562 л.

ЛІТЕРАТУРА

Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург, 2014.

Бруин К. де. Путешествия в Московию // **Россия XVIII в. глазами иностранцев.** Ленинград, 1989.

Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Вып. 1: 1687–1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург, 2007.

Енгдунд П. **Полтава: розповідь про загибель однієї армії.** Харків, 2009.

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. Т. 3: 1673–1711. Москва, 1970.

Каптерев Н. Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством (1669–1707 гг.) // **Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.** Кн. 2. Москва, 1891.

Каптерев Н. **Сношения иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669–1707 г.).** Приложения. Москва, 1891.

Компан О. С. **Міста України в другій половині XVII ст.** Київ, 1963.

- Костомаров Н. И.* Мазепа и мазепинцы // **Исторические монографии и исследования.** Т. 16. Санкт-Петербург, 1885.
- Маслійчук В.* **Іван Мазепа і Слобідська Україна.** Харків, 2014.
- Н. Б.* Покупка греками на Украине “девок чухонок” // **Киевская Старина, 1893, № 9.**
- Павленко Н. И.* **Птенцы гнезда Петрова.** Москва, 2008.
- Павленко С.* **Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.** Київ, 2004.
- Палли Х. Э.* **Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701–1704.** Таллин, 1966.
- Письма и бумаги императора Петра Великого.** Т. 2. Санкт-Петербург, 1889.
- Письма и бумаги императора Петра Великого.** Т. 3. Санкт-Петербург, 1893.
- Письма и бумаги императора Петра Великого.** Т. 6. Санкт-Петербург, 1912.
- Плохинский М. М.* Иноземцы в старой Малороссии. Ч. 1: греки, цигане, грузины // **Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902.** Т. 2. Москва, 1905.
- Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года.** Т. 4. Санкт-Петербург, 1830.
- Соловьев С. М.* **История России с древнейших времен.** Кн. VII, Т. 13–14. Москва, 1962.
- Тоштендаль Р.* Полтава: сражение, история и символ // **Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур.** Москва, 2009.
- Тоштендаль-Салычева Т., Юнсон Л.* Введение: память о Полтаве // **Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур.** Москва, 2009.
- Устрялов Н.* **История царствования Петра Великого.** Т. 4, Ч. 1. Санкт-Петербург, 1863.
- Устрялов Н.* **История царствования Петра Великого.** Т. 4, Ч. 2: Приложения. Санкт-Петербург, 1863.
- Эйнгорн В.* **К истории иноземцев в старой Малороссии.** Москва, 1908.